

Analysis of geopolitical developments in the security environment of I.R.Iran in the horizon of 2025

Amir Moshtaghi*
Fathollah Kalantary**

Received: 2022/05/04
Accepted: 2023/08/06

The Islamic Republic of Iran, due to its geopolitical position in the West Asian region and adopting a policy of confrontation with hegemonic powers to maintain the independence and security of the country, has always been at the forefront of aggressive actions of these countries and has decreased in importance over the past decade. Geopolitics of the country In order to eliminate the superior advantages, it is on the agenda of the enemy front, which must be examined in order to make political-security policy-making and to avoid strategic surprises. In this research, the authors, using the theory of geopolitical crisis, have addressed the question: What effect do geopolitical developments in Iran's security environment have on the country's position in the region and beyond in the horizon of 2025? By examining the eight geopolitical factors that cause tension (political, geostrategic, geoeconomic, geocultural, hydropolitical, bio-environmental, virtual space and territory), 21 geopolitical areas in Iran's security environment have been identified and it has been shown that the rival powers seek by implementing policies such as fueling the hostility of Iran and the Arabs in the region, changing energy transmission lines from Iran's path, eliminating or reducing the importance of Iran in the world's energy supply, weakening the culture and the resistance front, the emergence of border and territorial conflicts, fueling environmental issues and implementing cognitive warfare; reduce Iran's power in using its geopolitical advantages.

Keywords: Geopolitical crisis theory, Horizon of 2025, I.R.Iran, National security, Security environment, Threat.

---

* Ph.D student in National Security, Supreme National Defense University, Tehran, I.R.Iran (Corresponding author).

a_moshtaghi136163@yahoo.com

 0000-0001-7341-0260

** Associate Professor in Supreme National Defense University, Tehran, I.R.Iran.
Pmram@sndu.ac.ir

تحلیل تحول‌های ژئوپلیتیکی در محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۱۵

مقاله برای بازنگری به مدت ۲۷۹ روز نزد نویسندگان بوده است.

امیر مشتاقی*

فتح‌الله کلاتری**

چکیده

جمهوری اسلامی ایران به دلیل برخورداری از موقعیت ژئوپلیتیک خاص در منطقه غرب آسیا و اتخاذ سیاست استکبارستیزی و مقابله با قدرت‌های سلطه‌جو، همواره در نوک پیکان سیاست‌های تهاجمی این کشورها قرار داشته است. در این راستا قدرت‌های رقیب تلاش کرده‌اند تا به‌نوعی مزیت‌های برتری‌ساز، ایران را تضعیف کنند. در این پژوهش نویسنده با استفاده از نظریه بحران ژئوپلیتیک، به این سؤال پرداخته است که: تحولات ژئوپلیتیکی در محیط امنیتی ایران چه تأثیری بر جایگاه کشور در منطقه و فرامنطقه در افق ۱۴۰۴ دارد؟ با بررسی عوامل هشت‌گانه ژئوپلیتیکی تنش‌زا (عوامل سیاسی، ژئواستراتژیک، ژئواکونومیک، ژئوکالچر، هیدروپلیتیک، زیست - محیطی، فضای مجازی و سرزمین)، ۲۱ حوزه ژئوپلیتیکی در محیط امنیتی ایران شناسایی و نشان داده شده که قدرت‌های رقیب به‌دنبال آن هستند تا با اجرای سیاست‌هایی همچون دامن‌زدن به خصومت ایران و اعراب در منطقه، تغییر خطوط انتقال انرژی از مسیر ایران، حذف یا کاهش اهمیت ایران در تأمین انرژی جهان، تضعیف فرهنگ و جبهه مقاومت، بروز و ظهور مناقشه‌های مرزی و سرزمینی، دامن‌زدن به مسائل زیست‌محیطی و اجرای جنگ شناختی؛ قدرت ایران را در استفاده از مزیت‌های ژئوپلیتیکی‌اش کاهش دهند.

واژگان کلیدی: افق ۱۴۰۴، امنیت ملی، تهدید، جمهوری اسلامی ایران، محیط امنیتی، نظریه بحران ژئوپلیتیک.

* دانشجوی دکتری امنیت ملی، دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، جمهوری اسلامی ایران (نویسنده مسئول).

a_moshtaghi136163@yahoo.com

0000-0001-7341-0260

** دانشیار دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، جمهوری اسلامی ایران.

Pmram@sndu.ac.ir

مقدمه

بیان مسئله: تحولات محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران با طرح‌ریزی محور غربی - عبری و بازیگری کشورهای همسایه و همجوار، به سمتی است که اهمیت ژئوپلیتیک ایران را تحت تأثیر قراردادده و به تدریج می‌تواند نفوذ منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای کشور را تنزل و منافع ملی را با تهدید مواجه کند. این پژوهش تحولات ژئوپلیتیکی در محیط امنیتی کشور را بررسی و به تحلیل آثار احتمالی آن در افق ۱۴۰۴ می‌پردازد.

اهمیت: تعریف و تأمین اهداف سیاست خارجی و امنیتی دولت‌ها در گرو شناخت و برآورد دقیق آنان از محیط امنیتی خود و رقبایشان در عرصه منطقه‌ای و بین‌المللی است. از طرفی یکی از مؤلفه‌های مهم و تأثیرگذار در محیط امنیتی، جغرافیامحوری و نقش ژئوپلیتیک در آن است. لذا اجرای این پژوهش به لحاظ نظری و کاربردی جهت شناسایی اهداف جبهه استکبار از طرح‌ریزی و اجرای اقدام‌های منتهی به کاهش اهمیت ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران در محیط امنیتی کشور و نتایج احتمالی آن حائز اهمیت است.

ضرورت: محیط امنیتی صحنه تک‌بازیگر نبوده و غفلت از برنامه‌ها و طرح‌های سایر بازیگران، موجب خطا رفتن در پیش‌بینی صحیح می‌شود و احتمال غافلگیری وجود دارد؛ بنابراین به لحاظ نظری در صورت عدم اجرای این پژوهش، شناخت محیط امنیتی ج.ا.ایران با تأکید بر مؤلفه‌های ژئوپلیتیکی مغفول خواهد ماند، و به لحاظ کاربردی نیز احتمال افزایش غافلگیری راهبردی در مواجهه با سایر قدرت‌ها متصور می‌باشد.

اهداف: هدف اصلی این پژوهش دستیابی به درک عمیق از تحولات ژئوپلیتیکی در محیط امنیتی ج.ا.ایران جهت جلوگیری از غافلگیری ناشی از تلاش دشمن برای کاهش اهمیت ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران در منطقه و فرامنطقه است. کمک به سیاست‌گذاری خارجی و امنیتی پویا، دقیق و کارآمد در راستای کنش فعال کشور در محیط امنیتی، اهداف فرعی پژوهش حاضر را شکل می‌دهند.

سؤال‌ها و فرضیه: پژوهش حاضر فرضیه‌آزما نیست. سؤال اصلی محقق آن است که: تحولات ژئوپلیتیکی در محیط امنیتی ج.ا.ایران چه تأثیری بر جایگاه کشور در منطقه و فرامنطقه در افق ۱۴۰۴ دارد؟ به منظور پاسخ به این سؤال، پرسش‌های فرعی به شرح زیر و مستند به نظریه بحران ژئوپلیتیکی، طرح شده‌اند: تحولات ژئوپلیتیکی محیط امنیتی ایران

کدامند؟ مؤلفه‌های مؤثر در تحول‌های ژئوپلیتیکی محیط امنیتی ایران کدامند؟
روش: پژوهش حاضر از نظر نوع، توسعه‌ای؛ از حیث رویکرد محققان، توصیفی -
تحلیلی و از نظر هدف، کاربردی است. برای گردآوری داده‌ها از روش اسنادی و برای
تحلیل آن‌ها از روش «نظریه مبنا» (نظریه بحران ژئوپلیتیکی) که در بخش نظری
تبیین شده، استفاده شده است.

۱. پیشینه پژوهش

قلمرو جستجو جهت بررسی پیشینه شامل پژوهش‌های انجام شده در حوزه‌های محیط
امنیتی و تحول‌های ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران می‌باشد که در دو سطح قابل بررسی است:

۱-۱. سابقه مطالعاتی در نشریه دانش سیاسی

در نشریه دانش سیاسی بحث ژئوپلیتیک ایران در دو مورد به‌عنوان موضوع اصلی مقاله
مطرح بوده است. مسعودی‌پور و همکاران (۱۳۹۸) به بررسی رابطه ژئوپلیتیک انرژی و
سیاست خارجی ج.ا.ایران پرداخته و نتیجه گرفته‌اند که ژئوپلیتیک انرژی نقش راهبردی
در تحول‌های سیاست خارجی ج.ا.ایران دارد و با توجه به نقش ژئواکونومیک ایران در
قرن ۲۱، بایستی نسبت به تدوین یک ساختار ژئوپلیتیکی متناسب اقدام کند. طباطبایی و
حسینی (۱۳۹۹) با بررسی ژنوم ژئوپلیتیک حوزه خزر بر امنیت ملی ج.ا.ایران، به این
نتیجه رسیده‌اند که ظرفیت‌های فرهنگی، اجتماعی، جغرافیایی و اقتصادی بازیگران
ساحلی گویای آن است که به یک رقیب بالفعل برای ایران تبدیل شده‌اند. چنان‌که
ملاحظه می‌شود این مقاله‌ها از حیث رویکرد موضوعی با مقاله حاضر متمایزند.

۲-۱. پژوهش‌های انجام شده در سایر منابع علمی

تعداد قابل توجهی منبع در ارتباط با ژئوپلیتیک ایران در سایر منابع علمی منتشر شده
که از حیث محتوایی و رویکردی می‌توان آن‌ها را به دو دسته اصلی تقسیم کرد:

الف. آثار اختصاص یافته به محیط امنیتی ایران: با عنایت به اهمیت حوزه مطالعاتی
محیط امنیتی در علوم راهبردی، برخی پژوهشگران امنیتی به‌صورت اختصاصی به طرح
ابعاد، سطوح و ویژگی‌های آن پرداخته‌اند. آقای و نورعلی‌وند (۱۳۹۸) تلاش کردند با

ارائه الگوی تحلیلی، ارتباط میان محیط امنیتی یک بازیگر و سیاست‌گذاری خارجی و امنیتی را تبیین کرده و نتیجه گرفتند که نظام سیاست‌گذاری خارجی و امنیتی برآمده از محیط امنیتی است که یک کنشگر در آن قرار دارد. فینی‌زاده بیگدلی (۱۳۹۵) با اشاره به پیچیدگی محیط امنیتی نسبت به ارائه الگوی مدیریت نفوذ در این محیط اقدام کرده است. وی در این مقاله ضمن برشماری ویژگی‌های محیط امنیتی، آن را واجد عوامل ثابت راهبردی و عواملی که دارای ابهام، عدم قطعیت و در حال گذار بودن هستند، دانسته است. آقاجانی و متقی (۱۳۹۶) با استفاده از روش آینده‌پژوهی سناریوهای تقابلی، تزاومی، چالشی و همگرایی را در قبال محیط امنیتی ج.ا.ایران بررسی و راهبردهای کنش فعال بر مبنای مؤلفه‌های سیاسی، امنیتی، نظامی، اقتصادی، فرهنگی و فناوری ترسیم کرده‌اند.

ب. آثار اختصاص یافته به تحول‌های ژئوپلیتیکی محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران:
به دلیل موقعیت راهبردی ج.ا.ایران در منطقه غرب آسیا و اتخاذ راهبرد مقابله با استکبار جهانی و تأثیر رویدادهای مختلف بر امنیت و منافع ملی کشور، بررسی تحول‌های ژئوپلیتیکی همواره مورد توجه پژوهشگران حوزه امنیت بوده است. برای مثال دهقانی فیروزآبادی (۱۳۸۹) به بررسی سیاست امنیتی ایران در قفقاز جنوبی پرداخته و استدلال کرده که سیاست امنیتی ج.ا.ایران بر منافع اقتصادی و امنیتی مبتنی بر الزام‌های ژئوپلیتیکی استوار است. موسوی؛ غفاری و شریعتی (۱۴۰۰) به موضوع طرح خنثی‌سازی ژئوپلیتیک ایران اشاره و به‌طور ویژه به همکاری‌های گسترده چین و ترکیه به‌مثابه کوششی جدید برای کاهش اهمیت ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران پرداخته‌اند.

با عنایت به بررسی به‌عمل آمده، مشخص می‌شود که موضوع کاهش اهمیت ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران در افق ۱۴۰۴ در آثار موجود بررسی قرار نگرفته است؛ بنابراین پژوهش حاضر به‌خاطر برجسته‌سازی موضوع تحلیل عوامل احتمالی مؤثر در کاهش اهمیت ژئوپلیتیکی ایران در منطقه دارای نوآوری می‌باشد.

۲. مبانی مفهومی

نظر به نقش محوری مفاهیم در پژوهش‌ها، مرزهای مفهومی پژوهش حاضر به شرح زیر تحدید شده‌اند:

۲-۱. ژئوپلیتیک

عبارت است از علم مطالعه روابط متقابل عناصر جغرافیا، سیاست و قدرت و کنش‌ها و نتایج ناشی از ترکیب آن‌ها با یکدیگر (حافظ‌نیا، ۱۳۹۶، ص. ۴۹).

۲-۲. محیط امنیتی

مجموعه عوامل و مؤلفه‌های مؤثر در شکل‌گیری و تحول معادله‌های امنیتی یک بازیگر را دربرمی‌گیرد که می‌توانند عینی - ذهنی، انسانی - غیرانسانی، ملموس و یا ناملموس باشند. این محیط به علت تغییر و پویایی مداوم، بر ساختار، اهداف، اولویت‌ها، راهبردها و تصمیم‌های کنش‌گران دولتی و غیردولتی تأثیر گذاشته و از آن‌ها تأثیر می‌پذیرد. از رهگذر چنین برهم‌کنشی است که نظام تهدیدها و فرصت‌های امنیتی شکل گرفته و کنشگران می‌توانند به‌منظور به‌حداقل رساندن تهدیدها و بهره‌برداری حداکثری از فرصت‌ها، دست به انتخاب‌های جدید بزنند (آقایی و نورعلی‌وند، ۱۳۹۸، ص. ۷؛ افتخاری، ۱۳۸۷، ص. ۵۲).

۲-۳. تهدید

از منظر کارشناسان امنیت‌پژوه، تهدید از جنس مخاطره بوده (افتخاری، ۱۳۸۱، ص. ۴۹) و در پژوهش حاضر به هر مخاطره‌ای اطلاق می‌شود که استقلال حاکمیت، حقوق شهروندان، ارزش‌های فرهنگی و یا تمامیت ارضی را در یک واحد سیاسی مورد چالش قرار می‌دهد.

۲-۴. ژئواستراتژی

به علم رابطه ژئوپلیتیک با راهبرد، ژئواستراتژی اطلاق می‌شود. بر اساس این رویکرد، ترکیب جغرافیا با مسائل جهانی و عوامل راهبردی، مناطق جغرافیایی ویژه‌ای را شکل می‌دهد که از آن می‌توان به منطقه «ژئواستراتژیک» تعبیر نمود (حافظ‌نیا، ۱۳۹۶، ص. ۲۳۲).

۲-۵. ژئوکالچر

منظور از این مفهوم، فرایند پیچیده‌ای از تعامل‌های قدرت، فرهنگ و محیط جغرافیایی است که طی آن فرهنگ‌ها همچون سایر پدیده‌های نظام اجتماعی همواره در حال شکل‌گیری، تکامل، آمیزش و جابه‌جایی در جریان زمان و در بستر محیط جغرافیایی کره زمین هستند (حیدری، ۱۳۸۷، ص. ۱۴۷).

۳. چارچوب نظری: بحران ژئوپلیتیکی

با عنایت به هدف محققان، نظریه مبنا در این پژوهش، نظریه «بحران ژئوپلیتیکی» انتخاب شده است. اگرچه بحران‌ها انواع و دلایل مختلفی دارند، اما مطابق این نظریه، پیدایش بحران در مناسبات بین کشورها، تابعی است از تنش‌های پدیدآمده بین حکومت‌ها در خصوص دسترسی و یا تصرف برخی از ارزش‌ها که دارای ماهیت و یا کاربرد جغرافیایی هستند؛ می‌باشد. مهم‌ترین ویژگی‌های این بحران‌ها از دیدگاه تحلیلگران عبارت‌اند از (حافظ‌نیا، ۱۳۹۶، صص. ۲۰۷-۲۰۳):

اول. موضوع بحران مداخله و یا تصرف یک یا چند ارزش جغرافیایی است.
دوم. این بحران‌ها از تداوم نسبی برخوردار است و به‌سادگی قابل حل نمی‌باشد.
سوم. این بحران‌ها هر چند شکل سیاسی به خود می‌گیرند، ولی از حیث ماهیت، کارکرد و نحوه مدیریتشان، از بحران‌های سیاسی متمایز هستند.
چهارم. در این بحران‌ها الگوی مداخله چندسطحی است.
بر این اساس نویسندگان با قدری تلخیص و اصلاح، الگوی زیر را به‌عنوان الگوی تحلیل در نوشتار حاضر انتخاب کرده‌اند:

نمودار شماره (۱): الگوی تحلیل تحول‌های ژئوپلیتیکی تنش و منازعه در روابط کشورها

(منبع: حافظ‌نیا، ۱۳۹۶، ص. ۲۰۵)

با توجه به الگوی مذکور، هشت حوزه مؤثر بر تحول‌های ژئوپلیتیکی در محیط امنیتی ج.ا.ایران در افق ۱۴۰۴، قابل شناسایی و تحلیل است که در ادامه به آن‌ها پرداخته شده است.

۴. تحول‌های ژئواستراتژیک در محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران

اگرچه ویژگی‌های ژئواستراتژیک ایران طی تاریخ پیوسته با تحول روبه‌رو بوده و لذا نمی‌توان الگوی ثابت و مستمری برای آن جستجو کرد (رفیع، ۱۳۸۷، ص. ۱۱۴)، اما پیوسته نقش برجسته آن‌ها را می‌توان در جایگاه راهبردی کشور ملاحظه کرد؛ برای مثال قراردادن ایران در «منطقه حائل» به کشور ما یک مزیت برجسته گذرگاهی بخشیده که از حیث ژئواستراتژی مهم است (نک. عبدالله‌خانی، ۱۳۸۴، ص. ۵۲) مهم‌ترین تحول‌های ژئواستراتژیک که می‌تواند اهمیت ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران را تحت تأثیر قرار دهند، عبارت‌اند از:

۴-۱. تحول در سطح ترانزیت انرژی و جایگاه تنگه هرمز: ایران با قرارگرفتن در جنوب غربی آسیا، دارای موقعیت ممتاز ژئواستراتژیک برای تأمین انرژی دیگر کشورها است (نامی؛ محمدپور و عباسی، ۱۳۸۸، ص. ۵۸ به نقل از: شیخ‌عطار، ۱۳۸۵، ص. ۱۱). واقع شدن ایران در قلب انرژی جهان و موقعیت راهبردی منحصربه‌فردی که ایران در آن قرار دارد، باعث انطباق دو موقعیت ژئواکونومیک و ژئواستراتژیک برای کشورمان شده است. تنگه هرمز به دلیل دسترسی به میدان‌های نفتی خلیج فارس، مهم‌ترین گذرگاه دریایی جهان می‌باشد و در سال ۲۰۱۸ تعداد ۲۱ میلیون بشکه نفت خام (حدود یک سوم کل نفت خام منتقل شده از طریق دریا) به صورت روزانه از تنگه هرمز عبور نموده است و حدود یک‌چهارم گاز طبیعی مورد نیاز جهان نیز از طریق این تنگه جابه‌جا شده است (نک. جدول شماره ۱).

جدول شماره (۱): میزان انتقال نفت خام و تولیدات هیدروکربنی

از تنگه هرمز (میلیون بشکه در روز)

سال	۲۰۱۴	۲۰۱۵	۲۰۱۶	۲۰۱۷	۲۰۱۸
میزان انتقال نفت خام	۱۷,۲	۱۸,۴	۲۰,۶	۲۰,۳	۲۰,۷
تجارت دریایی نفت جهانی	۵۶,۴	۵۸,۹	۶۱,۲	۶۲,۵	N/A
انتقال گاز مایع (تریلیون فوت مکعب در سال)	4.0	4.2	4.2	4.1	4.1

(Source: eia.gov, 2019)

با وجود افزایش سالیانه انتقال نفت و گاز از تنگه هرمز، کشورهای غربی - عربی طی یک دهه گذشته تلاش کرده‌اند نسبت به کاهش حساسیت و اهمیت آن اقدام کنند. آنچه مسلم است کشورهای غرب آسیا در آینده نیز به‌طور فزاینده‌ای به‌کار استخراج، پالایش، حمل‌ونقل و فروش نفت خود ادامه خواهند داد، لیکن قدرت‌های رقیب تلاش دارند تا چگونگی حمل‌ونقل نفت را تغییر دهند. در این چشم انداز طرح ساختن چندین خط لوله جدید در عرض شبه جزیره عربستان را داریم که در نتیجه آن نفت کمتری از تنگه هرمز عبور خواهد کرد و همین امر می‌تواند باعث کاهش اهمیت مکانی آن در آینده شود (عبدالله‌خانی، ۱۳۸۶، ص. ۱۸۵) در جدول ذیل، خطوط لوله عملیاتی که جهت دور زدن تنگه هرمز احداث شده، ارائه شده است.

جدول شماره (۲): خطوط لوله انتقال نفت جهت دور زدن تنگه هرمز

در سال ۲۰۱۸ (میلیون بشکه در روز)

نام خط لوله	کشور	ظرفیت	میزان بهره‌برداری	ظرفیت استفاده نشده
پترولاین (خط لوله شرقی غربی)	عربستان	۵,۰	۲,۱	۲,۹
خط لوله ابوظبی	امارات	۱,۵	۰,۶	۰,۹
خط لوله عبیق - ینوع	عربستان	۰,۳	۰,۳	۰,۰
مجموع خطوط لوله	--	۶,۸	۳,۰	۳,۸

(Source: eia.gov, 2019)

۴-۲. طرح اتصال طرح ابتکار «کمر بند و راه»^۱ و «کریدور میانی»: گسترش همکاری‌های اقتصادی چین و ترکیه در سال‌های اخیر نیز می‌تواند بر جایگاه ژئوپلیتیکی ایران تأثیر گذارد. اتصال دو طرح «کمر بند و راه» چین و «کریدور میانی» ترکیه طی سال‌های اخیر زمینه نزدیکی بیشتر دو کشور را فراهم ساخته و این نزدیکی می‌تواند بر منافع ایران هم تأثیر گذارد. ترکیه در سال‌های اخیر به دلیل افزایش تحریم‌های ایران، موقعیت ژئوپلیتیکی ارزشمندی را برای خود به منظور عبور کریدورهای شرق و غرب فراهم ساخته و با رونمایی از طرح «کریدور میانی» تلاش می‌کند با دور زدن و حذف ایران، اتصال آسیا به اروپا را با محوریت ترکیه محقق سازد. بر اساس این طرح، راه‌آهن ترانزیت چین به شبکه راه‌آهن قزاقستان متصل و سپس از طریق بندر «اکتاو» قزاقستان و «ترکمن‌باشی» ترکمنستان به دریای خزر و جمهوری آذربایجان متصل و با عبور از قفقاز جنوبی از طریق راه‌آهن باکو، تفلیس - قارص این مسیر را که به ادعای ترکیه کوتاه‌ترین و ارزان‌ترین مسیر خواهد بود، به ترکیه منتهی ساخت. از سوی دیگر با وجود آنکه بررسی منابع متفاوت نشان می‌دهد در نقشه‌های اولیه منتشر شده طرح «کمر بند و راه» از سوی دولت چین، ایران مسیر اصلی پیوند شرق به غرب از طریق قفقاز بوده است، اما این کشور طی سال‌های بعد مسیرهای متفاوتی را به عنوان مسیرهای احتمالی و جایگزین از طریق آذربایجان، گرجستان و ترکیه در کنار مسیر ایران مطرح کرده که

این اقدام دولت چین نیز می‌تواند هشدار برای ژئوپلیتیک ایران به‌شمار رود (موسوی؛ غفاری و شریعتی، ۱۴۰۰، ص. ۱۲۱).

شکل شماره (۱): نقشه کریدور میانی در پروژه کمربند و راه

(منبع: موسوی؛ غفاری و شریعتی، ۱۴۰۰، ص. ۱۳۵)

۳-۴. طرح ایجاد کریدور زنگزور در مرز ارمنستان: کریدور زنگزور (استان سیونیک ارمنستان) یک کریدور غربی - شرقی است که بخش مرکزی جمهوری آذربایجان را به نخجوان متصل می‌کند. مؤسسه «استنفورد» در سال ۲۰۱۲ میلادی در تحلیلی عنوان کرد: «هر کشوری بر کریدور زنگزور تسلط یابد، می‌تواند بر حوزه نفوذ ترکیه در آناتولی، حوزه نفوذ روسیه در قفقاز و مرکز سرزمین ایران اعمال نفوذ کند». در بند ۹ قرارداد آتش‌بس سه‌جانبه آذربایجان - ارمنستان - روسیه (منعقد در سال ۲۰۲۱) مقرر شده، ارمنستان برای عبور و مرور شهروندان آذربایجانی و محموله‌های تجاری از منطقه نخجوان به جمهوری آذربایجان، گذرگاه امنی را در اختیار این کشور قرار دهد. این طرح در صورت اجرا، پیامدهای ژئوپلیتیکی احتمالی ذیل را برای ایران دارد:

- یک. انتقال کریدور نخجوان - جمهوری آذربایجان از خاک ایران به ارمنستان که منجر به کاهش وابستگی ترانزیتی جمهوری آذربایجان به ایران خواهد شد.
- ب. اختلال در مسیر ارتباطی ایران با اروپا که منجر به متاثر شدن پل‌های بالقوه

ارتباطی ایران به دریای سیاه و اروپا از طریق خاک ارمنستان و وابستگی ایران به ترکیه و آذربایجان جهت ارتباط با اروپا خواهد شد.
پ. عدم احیاء و حذف سوآپ گاز ترکمنستان به ترکیه از مسیر ج.ا.ایران که منجر به کاهش اهمیت و نقش ژئوپلیتیکی ایران خواهد شد.

شکل شماره (۲): نقشه موقعیت زنگزور در مرز ایران و ارمنستان

(منبع: پیراسته‌فر، ۱۴۰۰، ص. ۱۵۰۶)

۵. تحول‌های سیاسی در محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران

اگرچه بحران‌های ژئوپلیتیکی می‌توانند شکل سیاسی هم بگیرند، اما این بحران‌ها از حیث ماهیت با بحران‌های سیاسی که ناظر بر حاکمیت بوده و روابط بین حکومت‌ها را هدف قرار می‌دهد؛ متفاوتند (حافظ‌نیا، ۱۳۹۶، ص. ۲۰۷). مهم‌ترین بحران‌های سیاسی در محیط امنیتی ج.ا.ایران با ماهیت ژئوپلیتیکی عبارت‌اند از:

۱-۵. **تقابل آمریکا و کشورهای همسایه با جمهوری اسلامی ایران:** آمریکا برای تخفیف جایگاه ژئوپلیتیک ایران سیاست‌های متعددی را (از قبیل دامن‌زدن به تنش بین ایران و اعراب منطقه، اخلال در دستیابی ایران به فناوری صلح‌آمیز هسته‌ای، خروج یک‌جانبه از برجام، اعمال تحریم‌های ظالمانه، مقابله با نفوذ منطقه‌ای ایران، کاربست راهبرد مهار ژئوپلیتیکی ایران) دنبال می‌کند (متفکر، ۱۳۸۶، ص. ۲۱۸). تلاش آمریکا آن است تا با

استفاده از ظرفیت‌هایی چون نفوذ در مجامع بین‌المللی، ایجاد نظام تک‌قطبی در جهان، دسترسی آسان به منابع انرژی و عقد قراردادهای دو و چندجانبه با سایر کشورها، جایگاه ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران را کاهش دهد.

۵-۲. پیمان ابراهیم و تلاش رژیم صهیونیستی جهت توسعه نفوذ در محیط پیرامونی ایران:
رژیم صهیونیستی از یک دهه گذشته تلاش برای ورود به محیط پیرامونی ج.ا.ایران را آغاز و اقدام به توسعه روابط با کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز، کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس، ترکیه، جمهوری آذربایجان، اقلیم کردستان عراق، چین و هندوستان کرده که این اقدام‌ها با هدف خروج از انزوا، محاصره ج.ا.ایران و تأثیر بر حوزه نفوذ ایران در کشورهای منطقه صورت‌پذیرفته و دارای آثار منفی ژئوپلیتیکی از جمله تهدید امنیت و منافع ملی ج.ا.ایران، تأثیرگذاری بر روابط با همسایگان و تحولات داخلی کشور می‌باشد.

۶. تحولات ژئوکالچری در محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران

در این خصوص می‌توان به دیدگاه هانتینگتون اشاره داشت. او بر نقش محوری فرهنگ و تمدن در بروز تعارض در روابط بین‌الملل تأکید کرده و آن را از عوامل اقتصادی و حتی ایدئولوژیکی برتر می‌داند (موسوی شهیدی و دیگران، ۱۴۰۰، ص. ۸۱۶ به نقل از: هانتینگتون، ۱۹۹۳، ص. ۲۲). بر این اساس مهم‌ترین تحولات ژئوکالچری در آینده محیط امنیتی ج.ا.ایران عبارت‌اند از:

۶-۱. تعدد گروه‌های قومی در کشورهای همجوار: اگرچه در ایران فارسی‌زبانان دارای اکثریت هستند، اما در کنار ایشان می‌توان به وجود شش قومیت مهم اشاره داشت که نقش عمده‌ای در شکل‌گیری هویت ایرانی و صیانت از آن طی تاریخ داشته‌اند. در بررسی‌های جهانی نیز ایران از حیث تنوع زبانی و قومی در رتبه شانزدهم جهانی قرار دارد و همه این موارد حکایت از آن دارد که آینده امنیتی کشور با تنوع مزبور در ارتباط است. از حیث تاریخی نیز شاهد کاربست سیاست‌هایی مداخله‌جویانه‌ای از سوی

بیگانگان (همانند انگلستان) بوده‌ایم که در پی ایجاد ناامنی در کشور با دامن‌زدن به گسست‌های قومی، زبانی و یا مذهبی بوده‌اند (دیوسالار، ۱۳۸۷، ص. ۳)؛ بنابراین توجه به موقعیت سیاسی و اجتماعی اقوام مختلف، پراکنش جغرافیایی آن‌ها و نحوه روابط ایشان با اقوام موجود در کشورهای همسایه و به‌ویژه در مناطق مرزی (احمدی و الوند، ۱۳۹۱، ص. ۱۶۰)، همه مؤلفه‌های مهمی هستند که معادله‌های امنیتی ایران را تحت تأثیر قرار داده و پیچیده‌تر می‌کنند.

۲-۶. پیوند مذهبی با کشورهای پیرامونی: تأثیر مذهب بر روابط ژئوپلیتیکی میان کشورها بسیار مهم است. مذهب می‌تواند زمینه‌ای برای شکل‌گیری الگوی روابط ژئوپلیتیک تنش‌آمیز میان کشورهای همجوار باشد. در خلیج فارس برخی از قدرت‌ها به‌دنبال استقرار الگوی روابط ژئوپلیتیکی تنش‌آمیز میان ایران و سایر کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس هستند و در این راستا بر نقش محوری گروه‌های مذهبی شیعه و سنی تأکید دارند (موسوی شهیدی و دیگران، ۱۴۰۰، ص. ۸۱۷).

۳-۶. دامن‌زدن به تعارض‌های ایدئولوژیک: امروزه برخی از دولت‌ها و گروه‌ها در منطقه به دنبال تعمیق تفاوت‌های ایدئولوژیک میان گروه‌های مختلف اسلامی هستند تا از این طریق نوعی گسست و تنش را پدید آورند؛ برای مثال برخی ایده تقابل ژئوپلیتیکی اسلام شیعی با اسلام سنی را ارائه نموده‌اند و هم‌زمان سیاست ترویج دنیاگرایی در منطقه را شاهد هستیم تا در فضای پرتنش شیعه/سنی بتواند به‌عنوان راه‌حل سوم مطرح شود و توسعه پیدا کند (موسوی شهیدی و دیگران، ۱۴۰۰، ص. ۸۱۸ به نقل از: نصرتی، ۱۳۹۵، ص. ۸۴).

۴-۶. گسترش فرهنگ لیبرال دموکراسی در منطقه غرب آسیا: لیبرال دموکراسی اساساً در تناقض با حکومت دینی است و از دو جنبه موجب ایجاد محدودیت برای ج.ا.ایران می‌شود. نخست آنکه مانع از گسترش الگوی مردم‌سالاری دینی ایران، در منطقه می‌شود

و دوم آنکه این شبهه را پیش می‌آورد که حرکت‌های دموکراسی خواهانه در ایران ناشی از خواست آمریکا است (عبدی و مختاری هشی، ۱۳۹۰، ص. ۱۰۶ به نقل از: مجتهدزاده، ۱۳۸۶).

۷. تحول‌های فضای مجازی در محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران

فضای مجازی دارای ویژگی‌هایی است که از منظر ژئوپلیتیک معنی‌دار بوده و می‌تواند در فرایند رقابت بازیگران سیاسی و حکومت‌ها و نیز نقش‌آفرینی در تولید قدرت و روابط آن در نظام‌های جهانی و منطقه‌ای به کار گرفته شود (حافظ‌نیا، ۱۳۹۶، ص. ۱۵۲) براین اساس، مهم‌ترین تحول‌های فضای مجازی در محیط امنیتی ج.ا.ایران عبارت‌اند از:

۷-۱. تلاش جهت تخریب مشروعیت و مقبولیت سیاسی جمهوری اسلامی ایران: سرمایه-

گذاری آمریکا در فناوری شبکه‌های اجتماعی با برنامه‌ریزی، راهبرد مدون و بودجه مصوب در حمایت از اغتشاش‌ها در ایران نشان‌دهنده اهمیت فوق‌العاده و بهره‌گیری ابزاری نظام سلطه از فضای مجازی است؛ برای مثال در انتخابات سال ۱۳۸۸ ایران، شبکه‌های اجتماعی با مدیریت و حمایت ویژه آمریکا تلاش کردند ضمن ایجاد بحران مشارکت از طریق القاء ایده تقلب در انتخابات، مشروعیت نظام را به نقد بکشند و در نتیجه مردم را علیه حاکمیت تهییج و تحریک کنند (حسینی؛ مقدم‌فر و قنبرپور، ۱۳۹۳، ص. ۵۳).

۷-۲. واگذاری ایستگاه‌های رسانه‌ای به گروه‌های مخالف در محیط امنیتی ایران: استقرار

پایگاه‌های جاسوسی و راه‌اندازی شبکه‌های جدید رادیویی - تلویزیونی ماهواره‌ای برای نفوذ در عرصه‌های امنیتی و فرهنگی ایران همواره مورد توجه دولت آمریکا است. علاوه بر شبکه‌های ماهواره‌ای ضدانقلاب، آمریکا، انگلیس و فرانسه نیز از طریق شبکه‌های ماهواره‌ای خود اقدام به پخش برنامه‌های متنوع و هدفدار به زبان فارسی می‌کنند (پیشگاهی‌فرد و دیگران، ۱۳۹۲، ص. ۱۱). عربستان سعودی نیز با راه‌اندازی و پشتیبانی

از شبکه فارسی‌زبان «ایران اینترنشنال» اقدام به توطئه‌پراکنی علیه ج.ا.ایران می‌کند که اوج فعالیت ضدایرانی این شبکه در اغتشاش‌های سال ۱۴۰۱ صورت پذیرفت.

۸. تحول‌های زیست‌محیطی در محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران.

مهم‌ترین مؤلفه‌های زیست‌محیطی شامل انهدام یا تخلیه زباله‌های هسته‌ای و غیرهسته‌ای در مجاورت کشور همسایه و یا در اعماق آب‌های آزاد، آزمایش‌های هسته‌ای و غیرهسته‌ای، و احداث جزایر است. براین اساس مهم‌ترین تحول‌های زیست‌محیطی در محیط امنیتی ایران عبارت‌اند از:

۸-۱. تحول‌های زیست‌محیطی در حوزه خلیج فارس

خلیج فارس به‌عنوان یک اکوسیستم منحصربه‌فرد و نیز به‌عنوان یک آبراه حیاتی بین‌المللی علاوه بر آسیب‌های ناشی از تردد نفت‌کش‌ها و نیز استخراج نفت از فلات قاره، توسعه فعالیت‌های صنعتی و بهره‌برداری غیرمنطقی از منابع، تحت فشار بوده و به محل تخلیه حجم عظیمی از فاضلاب‌های شهری و صنعتی تبدیل شده است. ازجمله شرایط حاکم بر خلیج فارس که محیط زیست آن را تغییر می‌دهد، می‌توان به مواردی همچون ورود پساب‌های صنعتی و غیرصنعتی، ورود آب گرم حاصل از خنک کردن نیروگاه‌ها، آلودگی ناشی از مواد شیمیایی و میکروبی، آلودگی ناشی از جنگ، آلودگی ناشی از حمل‌ونقل دریایی و آلودگی نفتی اشاره کرد (اسمعیلی و دیگران، ۱۳۹۵، ص. ۵۸).

۸-۲. احداث جزایر مصنوعی

یکی از فعالیت‌های مخرب زیست‌محیطی که در سال‌های اخیر در محیط ایران آغاز گردیده، احداث جزایر مصنوعی و همچنین پرکردن دریا و اضافه کردن سرزمین است که توسط امارات، قطر، کویت و بحرین به‌صورت گسترده‌ای انجام شده است. احداث این جزایر که در آغاز قرن ۲۱ نخستین بار توسط امارات با عنوان طرح نخل انجام شد، تخریب زیست‌محیطی گسترده‌ای را موجب شد. امارات احداث ۳۰۰ جزیره مصنوعی دیگر در سواحل این کشور را در برنامه خود دارد که ضمن دگرگونی فیزیکی دریا،

ساحل و اکوسیستم‌های دریایی، وضعیت زیست‌محیطی خلیج فارس را پیچیده‌تر خواهد کرد (اسمعیلی و دیگران، ۱۳۹۵، ص. ۶۱).

۳-۸. تحول‌های زیست محیطی در حوزه دریای خزر

دریای خزر هم‌اکنون در زمره یکی از آلوده‌ترین اکوسیستم‌های آبی در گستره جهانی قرار دارد. هر پنج کشور ساحلی این دریای مهم، در بروز و گسترش این آلودگی‌ها سهم دارند. اگرچه برای این وضعیت دلایل متعددی ذکر شده، اما از منظر نوشتار حاضر می‌توان، اصلی‌ترین دلیل را نبود یک رژیم حقوقی پایدار معرفی نمود که در کنار دلایل دیگری چون بسته بودن دریاچه خزر، رویکرد منفعت‌طلبانه و کوتاه‌مدت به این دریاچه در طرح توسعه کشورهای ساحلی، و بهره‌برداری‌های غیراصولی از منابع محدود آن (زرقانی و احمدی، ۱۳۹۷، ص. ۱۴۹) به این وضعیت دامن‌زده و عوامل ناامنی ملی و منطقه‌ای را پدید آورده است.

۹. تحول‌های ژئواکونومیک در محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران

ژئواکونومیک استفاده از ابزارهای اقتصادی برای پیشبرد اهداف ژئوپلیتیک است (موسوی شهیدی و دیگران، ۱۴۰۰، ص. ۸۲۳). در این دیدگاه منابع انرژی و مسیرهای انتقال آن اهمیت فوق‌العاده‌ای پیدا کرده است. اهمیت انرژی بدان حد است که قدرت‌های بزرگ و کشورهای مصرف‌کننده در زمره اهداف و امنیت ملی خود، کشورهای تولیدکننده و مسیرهای انتقال انرژی و فناوری‌های مربوط به آن را نیز قرار داده‌اند (عبدی و مختاری هشی، ۱۳۹۰، ص. ۹۱ به نقل از: حافظ‌نیا، ۱۳۸۵). در حال حاضر یکی از مهم‌ترین متغیرهای ژئوپلیتیکی مؤثر بر سرنوشت ج.ا.ایران، متغیر انرژی است. بر این اساس مهم‌ترین تحول‌های ژئواکونومیک در محیط امنیتی ج.ا.ایران به شرح ذیل می‌باشد:

۹-۱. کاهش وابستگی به نفت و منابع انرژی جمهوری اسلامی ایران

از منظر آمریکا، انرژی مهم‌ترین متغیر ژئوپلیتیکی ایران است که می‌تواند به وسیله آن سایر اهداف خود را پیگیری کند و در نتیجه درصد است تا این مزیت ژئوپلیتیکی ایران

را تحلیل ببرد (مدرس و رمی ناوه‌کش، ۱۳۹۳، ص. ۲۴۰). برای این منظور با تحریم همه‌جانبه صنعت نفت ج.ا.ایران، تلاش دارد که هر گونه خرید نفت ایران توسط سایر کشورها را مستوجب مجازات کرده و به تدریج کشورهای خریدار نفت ایران را مجبور به تعریف جایگزین برای ایران بنماید.

۹-۲. افزایش بهره‌برداری از منابع انرژی دریای خزر

برآوردها حکایت از آن دارند که سهم دریای خزر در تأمین گاز طبیعی مورد نیاز رو به افزایش است و این امر، آن را به منطقه کانونی در بحث تأمین گاز طبیعی تبدیل می‌کند. ضمناً نباید از نظر دور داشت که این منطقه هم‌اکنون سه درصد از تولید نفت جهان را نیز دارا است. همه این ملاحظه‌ها دلالت بر آن دارد که از فردای فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی تا به امروز، این منطقه به دلیل اهمیت ژئوپلیتیکی و ارزش فزاینده در حوزه انرژی، مورد توجه خاص همه بازیگران منطقه‌ای و حتی فرامنطقه‌ای بوده و همین امر حساسیت‌های امنیتی آن را دو چندان ساخته است (زرقانی و احمدی، ۱۳۹۷، ص. ۱۷۴). با این توضیح می‌توان چنین اظهار داشت که حضور پُرنرنگ شرکت‌های غربی در این دریاچه و احداث خطوط انتقال نفت در بستر دریا، از جمله تحول‌های مهم ژئوپلیتیکی برای جمهوری اسلامی ایران محسوب می‌شود.

۹-۳. کاهش نقش جمهوری اسلامی ایران در امنیت انرژی جهانی

آمریکا با آگاهی از این واقعیت که ژئوپلیتیک انرژی می‌تواند در ابعاد ژئواکونومیک و ژئواستراتژیک برای ایران تولید قدرت نماید، به دنبال کاهش نقش ایران در امنیت انرژی جهانی و انزوای ژئوپلیتیک ایران می‌باشد. این کشور از یک سو تلاش دارد تا مانع از عبور خطوط لوله انرژی از ایران شود؛ و از سوی دیگر می‌خواهد با اعمال تحریم‌های اقتصادی به‌ویژه در بخش نفت و گاز، موانع مهمی را بر سر راه توسعه بخش انرژی ایران قرار دهد. هدف از همه این اقدام‌ها نیز آن است تا شرکای اقتصادی ایران کاهش یابد و نوعی بدبینی راهبردی نسبت به ایران پدید آید تا وزن ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران

کاهش یافته و زمینه آسیب‌پذیری امنیت ملی گسترش یابد (محرابی؛ صفوی و مهدیان، ۱۳۹۲، ص. ۴۶).

۱۰. تحول‌های هیدروپلیتیکی در محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران

هیدروپلیتیک مطالعه نظام‌مند روابط میان دولت‌ها، بازیگران غیردولتی و سایر عناصر مانند نهادهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای درباره استفاده انحصاری از آب‌های بین‌المللی است. در خصوص اهمیت آب و جایگاه راهبردی منابع آبی در تحول‌های آتی نظام بین‌الملل امروزه دیگر شک و شبهه‌ای وجود ندارد (موسوی شهیدی و دیگران، ۱۴۰۰، ص. ۸۲۴). براین اساس اهم تحول‌های هیدروپلیتیکی در محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران عبارت‌اند از:

۱-۱۰. رودخانه‌های مرزی مشترک

الگوی تعامل ایران با کشورهای همسایه‌اش، از منظر جغرافیایی تحت تأثیر این ملاحظه است که از ۸۹ رودخانه مرزی ایران، ۱۷ رودخانه مشترک، تعداد چهار مورد «ورودی» و تعداد ۶۸ مورد «خروجی» است (موسوی شهیدی و دیگران، ۱۴۰۰، ص. ۸۲۵)؛ برای مثال می‌توان به تنش‌های تاریخی در مرز ایران و افغانستان با موضوع رودخانه هیرمند اشاره داشت. اگرچه امضای قرارداد ۱۳۵۱ راه‌حلی برای این موضوع بود، اما طرف افغانستانی عملاً به آن پایبند نبوده و بنابراین شاهد خشکی هامون و چالش‌های زیست‌محیطی شدید در ایران و به‌ویژه سیستان و بلوچستان هستیم (اسلامی؛ سرحدی و فیضی، ۱۳۹۸، ص. ۷۱). درحال‌حاضر افغانستان ۱۹ سد و ۳۴ بند انحرافی در حوضه آبریز هیرمند و بالادست هامون احداث کرده و در این میان سد «کجکی» باعث کاهش جریان ورود آب به رود هیرمند شده است (اسلامی؛ سرحدی و فیضی، ۱۳۹۸، ص. ۸۵). لذا افغانستان به‌واسطه خشکسالی و عدم ایجاد شروط لازم برای اجرای معاهده ۱۳۵۱، از اجرای توافق مزبور خودداری و حقا به مندرج در معاهده را به ایران نمی‌دهد و چالش سهم آب ایران از رودخانه هیرمند همچنان به قوت خود باقی است (کرم‌زاده و مرادیان، ۱۳۹۶، ص. ۳۶۵).

۱۰-۲. طرح گاپ^۲

طرح عمران و آبادانی آناتولی جنوب شرقی موسوم به طرح گاپ، طرح اجرایی ترکیه جهت احداث سدهای متعدد در بالادست رودخانه‌های دجله و فرات است. با اجرای کامل این طرح، ترکیه حدود ۴۵ درصد آب رودخانه‌های مذکور را کنترل خواهد کرد و در نتیجه آن امنیت زیست‌محیطی جنوب غرب ج.ا.ایران با مخاطره مواجه خواهد شد (فرهادی، ۱۳۹۹، ص. ۱۸۵).

۱۱. تحول‌های سرزمینی در محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران

مسائل سرزمینی از زمینه‌های جغرافیایی تأثیرگذار در روابط کشورها است. اختلاف در خصوص کنترل و مالکیت سرزمین از مهم‌ترین عوامل معمول مناقشه‌های ژئوپلیتیکی میان کشورها است. اهم تحول‌های سرزمینی در محیط امنیتی ایران عبارت‌اند از:

۱-۱۱. ادعای واهی امارات نسبت به جزایر سه‌گانه

یک مثال مهم در بحث از اهمیت پاره‌ای از مناطق در شکل‌گیری تنش‌های سیاسی بین کشورها، ادعاهای واهی امارات عربی متحده نسبت به جزایر سه‌گانه ایرانی است که در سال ۱۹۹۲ مطرح شد. موضوع حاکمیت ایران بر جزایر مذکور یکی از مهم‌ترین مسائل مرتبط با تمامیت ارضی ایران و یکی از مناقشه‌انگیزترین مباحث در روابط ایران با کشور امارات است. این موضوع در شرایط کنونی دارای ابعاد متعدد سیاسی، اقتصادی، امنیتی و حقوقی است (حسن‌زاده، ۱۳۸۱، ص. ۵۱۱).

۱۱-۲. عدم تعیین رژیم حقوقی پایدار برای دریای خزر

رژیم حقوقی دریای خزر را می‌توان در سه بخش سطح آب، بستر و منابع زیربستر مورد ارزیابی قرار داد. بررسی و تحلیل اقدام‌های صورت‌گرفته حکایت از آن دارد که بنابه دلایل مختلف، تدوین این رژیم حقوقی به تعویق افتاده و از این ناحیه مشکلات و بحران‌های امنیتی متعددی پدید آمده‌اند. به‌گونه‌ای که محورهای چون منابع زیربستر، روش تأمین آب دریاچه و بهره‌برداری از آن، وضعیت سواحل، و یا حضور نیروهای

خارجی، همه موضوع اختلاف بوده و اجماع مورد نظر موجود نیست. همین وضعیت است که پای ایالات متحده را به بهانه امنیت، به منطقه باز کرده و مشکل‌های متعددی را به‌نوبه خود به‌وجود آورده است. در این میان ج.ا.ایران با توجه به موقعیت جغرافیایی خود و قرارگرفتن در فاصله دو کانون بیضی راهبردی جهان، دارای یک ویژگی ژئوپلیتیکی خاص و حائز نقش طبیعی در انتقال منابع انرژی خزر به بازارهای جهانی می‌باشد (پیشگاهی‌فرد و احمدی دهکاء، ۱۳۸۹، ص. ۱۱). عبور لوله‌های نفت و گاز حوزه خزر از راهی به جزء ایران موقعیت ژئوپلیتیکی آن را به‌خطر می‌اندازد و در درازمدت می‌تواند نقش تأثیرگذاری ایران در معادله‌های نفتی و اقتصادی جهان را کاهش دهد. به‌طور طبیعی تلاش برای نادیده گرفتن موقعیت جغرافیایی روسیه و به‌ویژه ایران برای انتقال نفت و گاز آسیای مرکزی به خارج، منوط به عبور خط لوله از بستر دریای خزر است و این کار وقتی می‌تواند صورت پذیرد که در رژیم حقوقی دریای خزر تغییرهای اصولی انجام و عبور ایمن خط لوله از بستر دریا با نادیده گرفتن ایران و روسیه تحقق یابد (رحمانی فضلی، ۱۳۸۴، ص. ۵۲).

۱۲. ارزیابی امنیتی؛ فرصت‌ها و تهدیدهای جمهوری اسلامی ایران

با عنایت به بررسی مهم‌ترین تحولات‌های ژئوپلیتیکی در محیط امنیتی ایران در بخش‌های پیشین، در این بخش نسبت به تحلیل تحولات‌های مذکور مبتنی بر تهدید یا فرصت بودن هر یک از تحولات در افق ۱۴۰۴ اقدام می‌شود. به‌منظور تعیین تأثیرگذاری هر یک از تحولات، نسبت به شماره‌گذاری آن‌ها به‌شرح ذیل اقدام می‌شود:

- یک. برای تحولات‌هایی که برای ج.ا.ایران به‌عنوان فرصت ارزیابی می‌شود، عدد (۱)
- دو. برای تحولات‌هایی که برای ج.ا.ایران به‌عنوان تهدید ارزیابی می‌شود، عدد (۲)
- سه. برای تحولات‌هایی که برای ج.ا.ایران حائز فرصت و تهدید است، عدد (۳)

جدول شماره (۳): احصاء تهدیدها و فرصت‌های تحول‌های ژئوپلیتیکی

در محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران

عوامل ژئوپلیتیکی	تحول‌های ژئوپلیتیکی	شاخص تهدید/فرصت	تحلیل تحول‌های در افق ۱۴۰۴
ژئواستراتژی	کاهش نقش تنگه هرمز در ترانزیت انرژی	۲	با عملیاتی شدن خطوط انتقال نفت و افزایش ظرفیت آن‌ها جهت دور زدن تنگه هرمز تا سال ۱۴۰۴، از اهمیت ژئواستراتژیکی این تنگه کاسته خواهد شد.
	اتصال طرح «کمر بند و راه» و «کریدور میانی»	۲	عملیاتی شدن کامل دو طرح «کمر بند و راه» چین و «کریدور میانی» ترکیه، زمینه نزدیکی دو کشور را بیش از پیش فراهم ساخته و این نزدیکی می‌تواند به افزایش خطر خنثی‌سازی ژئوپلیتیکی ایران در افق ۱۴۰۴ منجر شود.
	تلاش جهت ایجاد کریدور زنگرور در مرز ارمنستان	۲	ایجاد کریدور زنگرور در مرز ارمنستان حائز پیامدهای منفی ژئوپلیتیکی برای ج.ا.ایران در زمینه‌های کاهش وابستگی ترانزیتی ج.ا.آذربایجان به ایران و اختلال در مسیر ارتباطی ج.ا.ا با اروپا شود.
سیاسی	تقابل آمریکا و کشورهای همسو با جمهوری اسلامی ایران	۲	در افق ۱۴۰۴ تقابل ج.ا.ایران با آمریکا به عنوان تقابل جبهه حق و باطل، تداوم خواهد یافت و منافع و امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران تهدید می‌شود.
	پیمان ابراهیم و تلاش رژیم صهیونیستی جهت توسعه نفوذ در محیط پیرامونی ج.ا.ایران	۲	در افق ۱۴۰۴ و با توسعه پیمان ابراهیم، نفوذ این رژیم در محیط امنیتی ایران توسعه خواهد یافت.
ژئوکالچر	تعدد گروه‌های قومی در کشورهای همجوار	۳	اقوام مختلف و اقلیت‌های مذهبی در حساس‌ترین حوزه‌های راهبردی کشور و جداره‌های مرزی اسکان یافته‌اند و با توجه به اینکه تمایل برخی از این حوزه‌ها به خارج از کشور است، در افق ۱۴۰۴ می‌توانند باعث تهدید و آسیب‌پذیری حاکمیت نیز باشند.
	پیوند مذهبی با کشورهای پیرامونی	۳	مذهب می‌تواند زمینه‌ای برای شکل‌گیری الگوی روابط ژئوپلیتیک تنش‌آمیز میان ج.ا.ایران و کشورهای همجوار در افق ۱۴۰۴ باشد.
	ایدئولوژیک‌گرایی	۲	در افق ۱۴۰۴ تشدید عناصری همچون تضادهای ایدئولوژیک میان تشیع و وهابیت، شیعه‌ستیزی در مقابل شیعه‌گستری ایران، شکل‌گیری رقابت و تنش ژئوپلیتیکی در مرزهای جنوبی کشور متصور می‌باشد.
	گسترش فرهنگ لیبرال دموکراسی در منطقه غرب آسیا	۲	در افق ۱۴۰۴ استقرار نظام‌های سیاسی لیبرال دموکراسی در کشورهای منطقه افزایش و گسترش الگوی دموکراسی دینی مدنظر ج.ا.ایران در منطقه و کشورهای پیرامونی با چالش مواجه می‌شود.
فضای مجازی	تلاش جهت تخریب مشروعیت و مقبولیت سیاسی جمهوری اسلامی ایران	۲	با توسعه فضای مجازی در کشور و احتمال تسری اینترنت ماهواره‌ای در فضای ج.ا.ایران در افق ۱۴۰۴ و افزایش مخاطب شبکه‌های اجتماعی، تلاش جبهه استکبار جهت تخریب مشروعیت و مقبولیت نظام مقدس ج.ا.ایران افزایش خواهد یافت.
	واگذاری ایستگاه‌های رسانه‌ای به گروه‌های مخالف در محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران	۲	در افق ۱۴۰۴ با افزایش ضریب نفوذ رسانه و استقرار پایگاه‌های جاسوسی و راه‌اندازی شبکه‌های جدید رادیو - تلویزیونی ماهواره‌ای، نفوذ و توطئه‌پراکنی رسانه‌ای علیه کشور افزایش خواهد یافت.
زیست‌محیطی	تحول‌های زیست‌محیطی در حوزه خلیج فارس	۲	با افزایش ورود پساب‌های صنعتی و غیرصنعتی، ورود آب گرم حاصل از خشک کردن نیروگاه‌ها، آلودگی ناشی از مواد شیمیایی و میکروبی، آلودگی ناشی از جنگ، آلودگی ناشی از حمل‌ونقل دریایی و آلودگی

عوامل ژئوپلیتیکی	تحول‌های ژئوپلیتیکی	شاخص تهدید/فرصت	تحلیل تحول‌های در افق ۱۴۰۴
			نفتی در خلیج فارس، تهدیدهای زیست‌محیطی این حوزه در افق ۱۴۰۴ افزایش خواهد یافت.
	احداث جزایر مصنوعی	۲	توسعه احداث جزایر مصنوعی در خلیج فارس، در افق ۱۴۰۴ منجر به پیچیدگی وضعیت زیست‌محیطی این حوزه شده و تخریب زیست‌محیطی گسترده‌ای را موجب خواهد شد.
	تحول‌های زیست‌محیطی در حوزه دریای خزر	۲	خلاً رژیم حقوقی پایدار، افزایش آلودگی نفتی، احداث جزایر مصنوعی در خزر، نظامی‌سازی خزر و مسائلی از این قبیل منجر به افزایش اختلاف‌های کشورهای حوزه خزر در افق ۱۴۰۴ و تغییرهای ژئوپلیتیکی در آن خواهد شد.
	کاهش وابستگی به نفت و منابع انرژی جمهوری اسلامی ایران	۲	تداوم تحریم همه‌جانبه صنعت نفت ج.ا.ایران در افق ۱۴۰۴ و تأمین نفت مورد نیاز جامعه جهانی از سایر کشورها، مزیت ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران در صنعت انرژی جهان را کاهش خواهد داد.
ژئوکانومیک	افزایش بهره‌برداری از منابع انرژی دریای خزر	۲	کشف منابع انرژی در دریای خزر و ایجاد شیوه‌های جدیدی از روابط اقتصادی کشورهای منطقه با سرمایه‌گذاران خارجی و احداث خطوط انتقال نفت در بستر دریا در افق ۱۴۰۴، از جمله تحول‌های مهم ژئوپلیتیکی برای ج.ا.ایران محسوب می‌شود.
	کاهش نقش جمهوری اسلامی ایران در امنیت انرژی جهانی	۲	کاهش نقش ج.ا.ایران در امنیت انرژی جهانی از طریق ممانعت از عبور خطوط لوله انرژی از ایران و اعمال تحریم‌های اقتصادی به‌ویژه در بخش نفت و گاز در افق ۱۴۰۴، منجر به انزوای ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران خواهد شد.
هیدروپلیتیک	رودخانه‌های مرزی مشترک	۲	تداوم چالش سهم آب ایران از رودخانه‌های مرزی به‌ویژه رود هیرمند در افق ۱۴۰۴، منجر به بروز تهدیدهای ژئوپلیتیکی در مناطق مرزی کشور می‌شود.
	طرح گاپ	۲	با اجرای کامل این طرح، در افق ۱۴۰۴ امنیت زیست‌محیطی جنوب غرب ج.ا.ایران با مخاطره مواجه خواهد شد. توازن اقتصادی منطقه به نفع ترکیه تغییر خواهد یافت و محور مقاومت تضعیف می‌گردد.
سرزمینی	ادعای واهی امارات نسبت به جزایر سه‌گانه ابوموسی، تنب بزرگ و تنب کوچک	۲	مناقشه امارات و ج.ا.ایران در خصوص مالکیت جزایر سه‌گانه در افق ۱۴۰۴ تداوم و اقتدار ژئوپلیتیکی کشور تحت تأثیر قرار خواهد گرفت.
	عدم تعیین رژیم حقوقی دریای خزر	۲	تداوم وضعیت تعویق در دستیابی به رژیم حقوقی مناسب در دریای خزر در افق ۱۴۰۴، منجر به بهره‌برداری ناعادلانه از منابع آن شده و موقعیت ژئوپلیتیکی کشور در حوزه دریای خزر را به خطر می‌اندازد.

(منبع: یافته‌های پژوهش حاضر)

در بررسی تحولات ژئوپلیتیکی در محیط امنیتی ج.ا.ایران باید روندهای مؤثر را شناسایی و تحلیل کرد و با تأثیرگذاری بر آنها، خطرها را کاهش داد. با عنایت به مفاد جدول فوق با در نظر گرفتن عوامل ژئوپلیتیکی تنش و منازعه در روابط کشورها، روندهای مؤثر در تهدید اهمیت ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران در افق ۱۴۰۴ به شرح ذیل احصاء می‌شود:

اول. تقابل با نظام سیاسی ج.ا.ایران از سوی جبهه استکبار به رهبری آمریکا؛
دوم. توسعه حضور رژیم صهیونیستی در مناطق پیرامونی ج.ا.ایران؛
سوم. کاهش نقش راهبردی ج.ا.ایران در تأمین منابع انرژی و قطع وابستگی به نفت و گاز آن؛
چهارم. کاهش نقش ترانزیتی ج.ا.ایران در ارتباط شرقی - غربی و شمالی - جنوبی؛
پنجم. کاهش اهمیت نقاط ژئواستراتژیک در اختیار ج.ا.ایران؛
ششم. حذف یا کاهش اثرگذاری جبهه مقاومت در معادله‌های منطقه‌ای؛
هفتم. بهره‌گیری از فضای مجازی برای آسیب‌رسانی به قدرت خارجی و اقتدار داخلی.

نتیجه‌گیری

جمهوری اسلامی ایران در فضای ژئوپلیتیک تهدید قرار دارد و تهدیدهای فراروی کشور بسیار متنوع و پیچیده است. بخشی از تهدیدهای فرارو، تهدیدهای ژئوپلیتیکی مبتنی بر مثلث بحران است که یک ضلع آن تحول‌های حوزه شرقی کشور، ضلع دوم تحول‌های شمال و شمال غرب کشور و ضلع دیگر تحول‌های مربوط به کشورهای حاشیه جنوبی خلیج فارس است که در هر ضلع نیروهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای نیز بر تحول‌های تأثیرگذار می‌باشد. از جمله اهداف تهدیدهای مذکور، خنثی‌سازی ژئوپلیتیک جمهوری اسلامی ایران از طریق اجرای طرح‌های سیاسی، امنیتی، جغرافیایی، فرهنگی و اقتصادی نظیر «توافق ابراهیم»، «ترانس خزر»، «تاپی» و خطوط انتقال انرژی در مناطق مختلف است. در این پژوهش، تعداد ۲۱ چالش ژئوپلیتیکی در محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران شناسایی و بررسی شده که از این تعداد، ۱۹ چالش به‌طور مستقیم و غیرمستقیم جایگاه ژئوپلیتیکی کشور را تهدید می‌کنند؛ لذا برآورد می‌شود که سیاست‌های دشمن و رقبا متوجه کاهش اهمیت ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران در افق ۱۴۰۴ است. با توجه به شرایط مذکور ضروری است، ایران با درک موقعیت نسبت به طرح‌ریزی اقدام‌های مقابله‌ای از طریق مؤلفه‌های امنیتی، اقتصادی، زیرساختی و ترانزیتی اقدام نماید.

یادداشت‌ها

1. Belt And Road Initiative (BRI)
2. Guneydogu Anadolu Projesi

کتابنامه

- آقاجانی، سعادت و متقی، ابراهیم (۱۳۹۶). «سناریوهای محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران و راهبردهای کنش فعال»، *امنیت ملی*. ۷(۲۵)، ۹۰-۶۳.
- آقایی، سیدداود و نورعلی‌وند، یاسر (۱۳۹۸). «محیط امنیتی و سیاست‌گذاری خارجی و امنیتی؛ ارائه یک الگوی تحلیلی»، *مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی*. ۹(۳۳)، ۲۲-۲.
- احمدی، محمدحسین و الوند، مریم (۱۳۹۱). «نقش قوم‌گرایی در ناآرامی‌های اجتماعی»، *فصلنامه پژوهش‌های انتظام اجتماعی*. ۴(۲)، ۱۵۹-۱۸۲.
- اسلامی، روح‌الله؛ سرحدی، رضا و فیضی، مهدی (۱۳۹۸). «راهبردهای دیپلماسی تأمین حقیقه رودخانه هیرمند»، *فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست*. ۸(۳۰)، ۱۰۳-۷۲.
- اسمعیلی، فضل‌الله؛ خوفی، غلامرضا؛ موسی‌زاده، حسین و خداداد، مهدی (۱۳۹۵). «ژئوپلیتیک زیست‌محیطی خلیج فارس و اثرات آن بر امنیت ملی»، *فصلنامه مطالعات فرهنگی و سیاسی خلیج فارس*. مهر و آذر، ۷۰-۴۵.
- افتخاری، اصغر (۱۳۸۷). *تحلیل محیط امنیتی*. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- افتخاری، اصغر (ترجمه و گردآوری) (۱۳۸۱). *مراحل بنیادین اندیشه در مطالعات امنیت ملی*. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- پیراسته‌فر (۱۴۰۰). «ماجرای اختلاف ایران با آذربایجان در زنگزور». تاریخ مراجعه ۱۹/۰۹/۱۴۰۰، وبلاگ، قابل دسترس در: <https://pirastehfar.blogspot.com/1400/07/09/post-1506>
- پیشگاهی‌فرد، زهرا و احمدی دهکاء، فربرز (۱۳۸۹). «ارزیابی تهدیدات امنیت ملی در مناطق مرزی شمال ایران»، *فصلنامه آمایش محیط*. ۲(۹).
- پیشگاهی‌فرد، زهرا؛ خالدی، حسین؛ غلامی، بهادر و ابراهیمی، یاسر (۱۳۹۳). «جهانی شدن ارتباطات و امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر مرزهای غربی»، *جغرافیا و آمایش شهری - منطقه‌ای*. ۴(۱۰)، ۷۲-۵۵.
- حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۹۶). *اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک*. مشهد: انتشارات پاپلی.
- حسن‌زاده، حسین (۱۳۸۱). «بررسی وضعیت حقوقی جزایر سه‌گانه ایرانی با توجه به مواضع دولت ایران و امارات»، در: *مجتبی فردوسی پور، مجموعه مقالات دهمین همایش ملی*

- خلیج فارس. تهران: نشر وزارت امور خارجه.
- حسینی، حسین؛ مقدم‌فر، حمیدرضا و قنبرپور، مصطفی (۱۳۹۳). «واکاوی نقش و کارکرد شبکه‌های اجتماعی مجازی در حوادث انتخابات سال ۱۳۸۸ جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه آفاق امنیت. ۷(۲۴)، ۷۷-۵۳.
- حیدری، غلامحسین (۱۳۸۷). «نظام ژئوکالچر جهانی قرن بیست و یکم و جایگاه ایران»، در: داود غرایاق زندگی-به‌اهتمام- محیط امنیتی پیرامونی جمهوری اسلامی ایران. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی. صص ۲۰۷-۱۴۵.
- دهقانی فیروزآبادی، سید جلال (۱۳۸۹). «سیاست امنیتی جمهوری اسلامی ایران در قفقاز جنوبی»، نشریه ژئوپلیتیک. ۶(۱)، ۲۰۸-۲۳۹.
- دیوسالار، مجید (۱۳۸۷). «امنیت ملی و تهدیدهای قومی»، نگاه حوزه. شماره پیاپی ۲۵۱.
- رحمانی فضلی، عبدالرضا (۱۳۸۳). «ژئوپلیتیک دریای خزر با تأکید بر رژیم حقوقی آن»، نشریه علوم جغرافیایی. ۴(۵)، ۶۶-۴۷.
- رفیع، حسین (۱۳۸۷). دانشواره ژئوپلیتیک و ژئواستراتژی در دنیای اطلاعات (با تأکید بر مورد ایران). فصلنامه سیاست. ۳۸(۳)، پاییز، ۱۱۶-۹۵.
- زرقانی، سیدهادی، احمدی، ابراهیم (۱۳۹۷). «تبیین ژئوپلیتیک زیست‌محیطی دریای خزر (بررسی منشأ آلودگی و علل ژئوپلیتیکی آن)»، فصلنامه مجلس و راهبرد. ۲۵(۹۳)، بهار، ۱۸۱-۱۵۰.
- طباطبایی، محمد و حسینی، محمدحسین (۱۳۹۹). «تاثیر ژنوم ژئوپلیتیک کشورهای ساحلی حوزه خزر بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران»، نشریه علمی دانش سیاسی. ۱۶(۲)، ۴۸۶-۴۶۱.
- عبدالله‌خانی، علی (۱۳۸۴). امنیت بین‌الملل (فرصت‌ها، تهدیدات و چالش‌های فراروی امنیت ملی ج.ا.ایران ۳)، تهران: مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر.
- عبدالله‌خانی، علی (۱۳۸۶). امنیت بین‌الملل (فرصت‌ها، تهدیدات و چالش‌های فراروی امنیت ملی ج.ا.ایران ۱). تهران: مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر.
- عبدی، عطالله و مختاری هشی، حسین (۱۳۹۰). «موقعیت ژئوپلیتیک ایران و تلاش‌های آمریکا برای تثبیت هژمونی خود در جهان (مطالعه موردی: طرح خاورمیانه بزرگ)»، پژوهش‌های جغرافیایی انسانی. ۷۵(۷)، ۱۱۰-۸۸.
- فرهادی، علی (۱۳۹۹). «تأثیرات طرح راهبردی آناتولی جنوب شرقی ترکیه (گاپ) بر امنیت ج.ا.ایران»، فصلنامه علمی امنیت ملی. ۱۰(۳۸)، زمستان، ۲۱۹-۱۸۵.

- فینی‌زاده بیگدلی، جعفر (۱۳۹۶). «ارائه الگوی ارتقاء نفوذ در محیط امنیتی در حال‌گذا»، فصلنامه امنیت ملی، ۷(۲۳)، ۸۶-۱۱۹.
- کرم‌زاده، سیامک و مرادیان، بهرام (۱۳۹۶). «حقوق ایران در بهره‌برداری از رودخانه هیرمند از منظر حقوق بین‌الملل»، دو فصلنامه مطالعات حقوق انرژی، ۳(۲)، ۳۳۹-۳۷۰.
- متفکر، حسین (۱۳۸۶). «استراتژی‌های ژئوپلیتیکی آمریکا و امنیت ملی ایران»، فصلنامه سیاست، ۳۷(۳)، ۱۹۳-۲۳۶.
- محرابی، علیرضا؛ صفوی، سید یحیی و مهدیان، حسین (۱۳۹۲). «بررسی جایگاه ژئوپلیتیک انرژی در تأمین امنیت ملی ایران از منظر سه رویکرد امنیت ملی (گسترش‌محور، حفظ‌محور و توسعه‌محور)»، فصلنامه ژئوپلیتیک، ۹(۱)، ۵۹-۳۲.
- مدرس، محمدولی و رمی ناوه کش، محسن (۱۳۹۳). «پیامدهای ژئوپلیتیکی خطوط لوله عربی بر تنگه هرمز»، فصلنامه سیاست جهانی، ۳(۱)، ۲۳۹-۲۶۸.
- مسعودی پور، حسین؛ کریمی فرد، حسین و دیگران (۱۳۹۸). «ژئوپلیتیک انرژی و سیاست خارجی ایران»، نشریه علمی دانش سیاسی، ۱۵(۲)، ۵۱۴-۴۸۹.
- موسوی، سارا؛ غفاری، مسعود؛ شریعتی، شهروز (۱۴۰۰). «پیامدهای ژئوپلیتیکی گسترش همکاری‌های چین و ترکیه بر جمهوری اسلامی ایران»، نشریه ژئوپلیتیک، ۱۷(۶۲)، ۱۱۹-۱۴۸.
- موسوی شهیدی، سیدمهدی و دیگران (۱۴۰۰). «تبیین نظری بسترها و زمینه‌های روابط ژئوپلیتیک و ارائه مدل پیشنهادی»، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۵۳(۳)، ۸۳۲-۸۱۱.
- نامی، محمدحسن؛ محمدپور، علی و عباسی، علیرضا (۱۳۸۸). «تحلیل جایگاه ژئواکونومیک ایران در خاورمیانه»، فصلنامه ژئوپلیتیک، ۵(۲)، ۶۵-۴۱.

EIA (2019). *The Strait of Hormuz is the world's most important oil transit chokepoint.* available at <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=39932#>, nov 2021.